Аліна Зуйковська

ПОЛІТИЗАЦІЯ ІДЕЇ СУСПІЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ У ПРОГРАМАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ*

У статті проаналізовано способи відображення ідеї суспільної солідарності в ідеології сучасних українських політичних партій. Автор розкриває ціннісні засади і особливості розуміння проблем суспільної солідарності політичними партіями в Україні.

Ключові слова: *солідарність, суспільна солідарність, політичні партії, ідеї, цінності.*

Alina Zuikovska. Politization of the idea of social solidarity in the programs of the contemporary Ukrainian political parties. *The article provides an analysis howcontemporary Ukrainian political parties reflected the idea of social solidarity in their ideologies. The author reveals the value base and peculiarities of party interpretations of the social solidarity in Ukraine.*

*Стаття написана у рамках Цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Гуманітарні технології як чинник суспільних перетворень в Україні» на 2011–2015 роки».

Keywords: *solidarity, social solidarity, political parties, ideas, values.*

Складно уявити суспільство, в якому всі дії індивідів (політична, соціальна, економічна, наприклад) знаходяться у рамках легалізованих норм. Норми забезпечують соціальну стабільність, оскільки ґрунтуються на відчутті суспільної солідарності, яке мотивує членів спільноти на обмеження власної поведінки на користь спільно встановлених правил. Під час виконання норми завжди мають місце девіації – певні відхилення від норми. Вони можуть бути легітимованими (без застосування санкцій за відхилення) або нелегітимованими (із застосуванням санкцій), але в обох випадках слугують своєрідним сигналом необхідності корекції норм. Небезпечною для суспільства ситуація є тоді, коли девіантна поведінка стає нормою, а самі норми змінюються настільки швидко, що замість стабільності привносять у суспільне життя зміни, ставлячи індивіда перед вимогами постійної адаптації. У цьому випадку суспільна солідарність розпорошується, взаємозалежність людини і суспільства руйнується, втрачаються взаємні обов'язки і довіра між людьми, внаслідок чого проблема суспільної солідарності часто політизується. У вигляді проектів ідеального суспільства ідея єднання суспільства артикулюється різними політичними суб'єктами, опиняючись на рівні політичного дискурсу.

Зміни конституційного дизайну, перманентність економічних, соціальних реформ в Україні створюють схожу до описаної вище ситуацію: швидкість змін нормативного рівня соціальної, політичної, економічної поведінки змушує людину звикати до відсутності усталених правил та норм, що спричиняє розвиток нігілістичних настанов і негативно впливає на рівень соціальної довіри і відчуття солідарності в українському суспільстві. Якщо суспільний запит на відновлення відчуття солідарності в Україні існує, то, за нашим припущенням, ідея суспільної солідарності як єднання членів українського суспільства на основі спільних цінностей у тому чи іншому вигляді має бути відображена на політичному рівні. Отже, у межах цієї статті пропонується розглянути, як політизувалась

ідея суспільної солідарності у програмах політичних партій в Україні під час різних виборчих кампаній 2002, 2006, 2007 і 2012 рр., які цінності наділялися статусом «об'єднавчих» і які специфічні прояви мала політизація цієї ідеї.

Окреслимо загальні тенденції оформлення ідей, що оточували поняття солідарності в ідеологічному полі, утвореному українськими партіями.

«Хвиля популярності» ідеї суспільної солідарності серед українських політиків розпочалася з 1993 р. Так, у 1993 р. було створено Українську партію солідарності і соціальної справедливості, у 1997 р. – Партію солідарності України, у 2000 р. – Партію регіонального відродження було перейменовано у «Трудову солідарність України» (перейменована Партія регіонального відродження, яка у 2001 р. з «Трудової солідарності України» змінила назву на Партію регіонів). У період з 1999 по 2004 рр. з'явилися партії і блоки, які як свій ідеологічний маркер використовували синонімічну за змістом до солідарності ідею єдності: Українська партія «Єдність» (2000 р.), Всеукраїнська партія Миру і Єдності (2000 р.), Народний рух України за єдність (2000 р.), виборчі блоки політичних партій «Єдність» і «За єдину Україну!» (2002 р.), партія «Єдина Україна» (що є перейменованою у 2004 р. Партією Освітян України). З 2004 р. по 2012 р. феномен суспільної інтеграції дещо втратив свою актуальність (у 2008 р. було зареєстровано партію «Єдина країна»), а ідеї суспільної солідарності і єдності увійшли до програм різних політичних сил. Станом на жовтень 2012 р. Міністерством юстиції зареєстровано лише три політичні партії, у назві яких використовується поняття солідарності, це партії: «Солідарність жінок України» (1999 р.), «Солідарність» (2001 р.), «Громадянська солідарність» (2005 р.) [1].

Поняття «солідарності» вживалося з різними означеннями – «солідарність жінок», «трудова», «громадянська», «національна» солідарність, «солідарне суспільство»; мало спільнокореневі й однакові за ідеологічним навантаженням слова-замінники – «солідаризм», «солідарний» і «консолідація»; і відмінні за написанням, але синонімічні за вживанням слова, що відображали феномен суспільної інтеграції – «єдність», «єдиний», «згуртування». Наприклад, «солідарність жінок є стимулом і вирішальним фактором об'єднання

суспільства» [2, с. 394], «усвідомлюючи силу громадянської солідарності...йдемо в активну політику» [2, с. 299], «ми пропонуємо ...побудову в Україні нового ладу – Солідарного суспільства...» [3], а також: «це наш шлях, який ми називаємо солідаризмом» [4], «ми пропонуємо програму консолідації суспільства» [5], «формування української нації як самодостатньої, що забезпечить країні внутрішню єдність» [6], «люди чекають на політиків, які згуртують народ, регіони, країну, будуватимуть суспільні відносини на принципах демократії і відкритого діалогу, справедливості і солідарності» [7], «відсутність згуртованої, патріотично налаштованої ...еліти...і як наслідок – неспроможність об'єднати народ України в єдину політичну націю» [2, с. 360] та інше.

Необхідність упровадження цінностей солідарності пояснювалася трьома «причинами»: невдачами у проведенні реформ у економічній і соціальній сфері, роз'єднаністю політичної еліти і, як наслідок, відсутністю національної ідеї, кризовими процесами. Так, якщо наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр.«звинувачення» у незавершеності соціально-економічних реформ і відсутності національної ідеї стосувалися політичної еліти, то з 2000-х рр. вони доповнилися констатацію кризового стану українського суспільства. Зокрема, у програмі Української партії «Єдність» вказувалося: «Значну частку відповідальності за ситуацію в Україні несе роз'єднана національна і політична еліта, яка після здобуття державної незалежності не спромоглася сформулювати сучасну національну ідею, запропонувати концепцію розвитку України на основі національних інтересів як політичне замовлення державі» [2, с. 413]. Політична платформа Єдиного Центру включала такий пасаж: «Кризові процеси, що відбуваються в країні та за її межами, вимагають від нас негайного згуртування...люди не відчувають економічних успіхів, корупція роз'їдає суспільство, село, медицина, освіта, культура, армія, комунальне господарство перебувають у стані занепаду» [2, с. 359–360].

Як цінність солідарність доповнювалась іншими цінностями, серед яких умовно можна виокремити: *політичні*, це – свобода, рівність, демократія, справедливість, відповідальність, громадянськість, патріотизм; *соціальні* – взаємодопомога, суспільна злагода, соціальне партнерство,

світоглядні – гуманізм і моральність. Відмітимо, що імплементація ідеї солідарності здійснювалася переважно на основі політичних цінностей. Наприклад: «побудова вільного, демократичного суспільства на засадах свободи, демократії, соціальної справедливості й солідарності, захист прав людини і демократичних свобод» [2, с. 589], а також: «третій шлях» розвитку держави, який може дістати підтримку суспільства та вивести країну з кризи – це шлях нового центризму...Основними ідеями тут є солідарний колективізм, відповідальний індивідуалізм та економічна свобода» [2, с. 276]. Разом з тим, у програмі партії «Єдність» було виявлено і використання маркерів: релігійної ідентичності – «єднання» на основі християнських цінностей; культурної ідентичності – на основі історії, мови українського народу; громадянської ідентичності – «соціальна єдність» – це «суверенітет людини», «суверенітет держави», «політичний суверенітет громадянського суспільства» [2, с. 415].

Було виявлено два тлумачення солідарності: як відображення *взаємозалежності людини і суспільства*, яка породжує взаємні обов'язки і допомогу, і як *соціальне партнерство* між різними верствами населення. У різних програмах консолідація мала відбуватися між різними учасниками соціальних, політичних відносин: між «владою і громадськістю», «державою і суспільством», «представниками різних політичних, професійний, соціальних груп, регіонів України», «суспільством і державою», «виробниками продукції та працівниками бюджетної сфери», «власниками і найманими працівниками», «Сходом і Заходом, Півднем і Північчю», «жителями села і міста», «поколінь»; «національної еліти» і «нації».

Разом з тим, ідея солідарності виступала як основа для «єднання» всіх політичних сил, що були покликані об'єднати«відповідальних», «активних» громадян, патріотів української держави [2, с. 277] для боротьби з крайнім індивідуалізмом, егоїзмом, потрясіннями, війнами, анархією [2, с. 471] та ін.

Отже, ідея солідарності тісно пов'язувалася з основними демократичними цінностями і відображала необхідність гармонізації не суспільства в цілому, а окремих політичних суб'єктів. Ураховуючи те, що з тих партій, назва і

програма якої були побудовані на ідеї солідарності, жодна не стала парламентською, а такі партії, як Українська партія солідарності і соціальної справедливості і Партія солідарності України взагалі припинили своє існування (у 2003 і 2001 рр., відповідно), розвинути ідеологію солідаризму у вигляді самостійної течії в Україні не вдалося. Але це не означало, що ідея суспільної солідарності зникла з ідеологічного дискурсу, вона поширилася на набагато більшу кількість передвиборчих програм партій, але не як домінуючий компонент, а як окрема тема, яка у тому чи іншому ідеологічному ключі доповнювала проекти розвитку України, що конкурували під час виборчих кампаній.

У 2002 р. до ідеї солідарності зверталися такі політичні виборчі блоки і політичні партії, як: «Виборчий блок Юлії Тимошенко», «Демократична партія України – партія «Демократичний Союз», «За Єдину Україну!», «ЗУБР», «Руський блок», партії – «Нова Сила», Народна партія вкладників та соціального захисту, «Нова генерація України», Селянська партія України, СДПУ, СДПУ (о), Українська Національна Асамблея.

У своїх передвиборчих програмах 2002 р. ці партії використовували ідею суспільної солідарності для обґрунтування мотивів участі у боротьбі за владу, як-то: «окреслити перспективи єдності суспільства», «згуртувати народ, регіони, країну, утвердити політичну єдність суспільства», «замінити нав'язану Україні мораль «хижацького прагматизму» системою цінностей «солідарного суспільства», «об'єднання українського суспільства на засадах дотримання невід'ємних прав людини і соціального партнерства» тощо.

Ціннісними засадами солідаризації суспільства визначалися такі політичні цінності, як: свобода, справедливість, відритий діалог, рівні можливості; соціальні цінності – родина, громада, згода, порозуміння, толерантність, добробут.

Необхідність консолідації українського суспільства пояснювалася на основі патріотизму, соціалізму, «європейських» цінностей. Наприклад, «Україна – наш спільний Дім. Всі, хто в ньому живе та вважає, що ця земля і ця держава – його Батьківщина, незалежно від походження, – є українцями... Ми повинні усвідомлювати, що саме МИ, РАЗОМ, СВОЇМИ руками і розумом маємо будувати Свій

Дім – Державу Україна, яка стане надійною точкою опори для українців всього світу» [8]; «Селянська партія України визначала своєю метою побудову в Україні «нового» ладу – «Солідарного суспільства соціальної справедливості, яке ґрунтується на соціалістичних цінностях», в якому, за переконанням партійців, «усі ресурси суспільства будуть підпорядковані одній меті – підвищенню рівня життя людини праці, задоволенню її культурних та духовних потреб...» [9]; «солідарність – це знайдений у рамках розвитку європейської цивілізації механізм, що дозволяє поєднати вільну людину та справедливе суспільство» [10].

Під час парламентських виборів 2006 р. ідея солідарності з'явилась у передвиборчих програмах виборчих блоків: «Блок Лазаренка», «Народний блок Литвина», «Блок Юлії Тимошенко», «Опозиційний блок НЕ ТАК!», і партій – Українська Консервативна партія, «Відродження», «Партія політики ПУТІНА», «Партія екологічного порятунку «ЕКО+25%», «Третя сила».

Необхідність солідаризації пояснювалася «розколом України», «внутрішньою неусталеністю держави», «відсутністю національної ідеї». Зокрема, «Народний блок Литвина» закликав «подолати розкол, внутрішню неусталеність держави, втому і невпевненість людей у своїй подальшій долі, скріпити націю, консолідувати території...утримати громадянський мир у суспільстві» [11], схожими закликами і гаслами користувалася «Партія політики ПУТІНА».

Спільною рисою передвиборчих програм зазначених партій стало звернення до ідеї солідарності для пояснення ідеї справедливого суспільства. Так, «Блоком Юлії Тимошенко» було визначено «шлях солідаризму» як встановлення та безперервне вдосконалення справедливості шляхом свідомого виявлення людських та суспільних проблем, їх чесного розуміння та системного гармонійного врегулювання без руйнації значимих інтересів кожної особистості на основі свободного рішення». Ідею справедливого суспільства доповнювала «економіка солідаризму», сутність якої зводилася до «зняття класового поділу людства на господарів життя та наймитів» [12].

Цінність солідарності згадувалась поряд із позначеними у 2002 р. цінностями стабільності, порядку, рівності

можливостей, до яких було додано взаємоповагу і довіру. Важливою складовою розкриття ідеї солідарності була ідея взаємозалежності людини від суспільства: «Людина не існує сама по собі, – своїми знаннями, культурою, рукотворним середовищем кожен з нас зобов'язаний іншим людям» [12].

Особливістю програм 2006 р. стала конкретизація проблеми консолідації українського суспільства, що було відображено у визначенні «проблемних» соціальних відносин, які потребують солідаризації. Так, згідно з програмними положеннями Української консервативної партії принцип солідарності «не спрацьовував» у відносинах між: індивідами і соціальними групами [13], за Ліберальною партією України – між громадянами і державою, державою і капіталом, капіталом і громадськістю [14], потреба консолідації визначалася також у відносинах між «гілками влади», всередині демократичних сил [15].

Зв'язок ідеї солідарності із політичними взаємовідносинами конкретних акторів, відображений у програмах 2002 р., був притаманний ідеологізації проблеми солідарності й у 2006 р., що дозволяє визначати політику як сферу, яка найбільше за всі інші потребує ресурсу солідарності. Апеляції до національної і громадянської ідентичностей тільки підкреслювали цю потребу. Так, стверджувалося, що: «Єдність нашого народу, яка базується на спільному історичному минулому, є основою політичної стабільності нашого суспільства» [16]. Висловлювалися гасла «За духовну єдність української нації, незалежно від національності, мови, віри! Проти розбрату і непорозуміння між силами національного збереження України...» [17] та інші.

У 2007 р. до ідеї суспільної солідарності звертався «Блок Юлії Тимошенко», але ідеї суспільного єднання були також присутні у програмах КПУ, Партії регіонів, виборчого блоку «НАША Україна – НАРОДНА САМООБОРОНА», «Блоку Литвина», Всеукраїнської партії народної довіри. Значного ідейного збагачення способів відображення проблем суспільної інтеграції українського суспільства під час цієї виборчої кампанії виявлено не було. Відмітимо, що ідея побудови справедливого суспільства була доповнена ідеєю соціального

добробуту й ідея солідарності розгорталася на основі тем соціальної нерівності і матеріального добробуту громадян.

Ідея консолідації суспільних сил з'являлася поряд з маркерами національної ідентичності («українські традиції і духовні цінності зцементують країну», «захистимо нашу ідентичність – українську мову та культуру» [18]) і громадянської ідентичності («Україна має шанс...стати взірцем для інших країн. І цю віру мусить народити нова національна ідея та Український прорив, які стануть предметом гордості нашого народу» [19], «успішна людина – успішна держава», «Ми – різні: на Півночі та Півдні, Заході та Сході, але ми – громадяни єдиної країни. У цьому – запорука нашої сили і процвітання» [20] та інше).

У 2012 р. поняття солідарності у своїх програмах використовували партії: Всеукраїнське об'єднання «Громада», Всеукраїнське об'єднання «Свобода», Ліберальна партія України, Партія Зелених України, Партія пенсіонерів України, «Нова політика», СПУ, «УКРАЇНА МАЙБУТНЬОГО», Українська партія «Зелена планета».

Контекст згадування ідеї солідарності складали переважно економічна і культурна тематика. Зокрема, заклики до об'єднання підкріплювались ідеєю побудови нової економіки [21] і духовного злету. Якщо економічні теми розкривали принципи держави соціального добробуту і були спрямовані на розкриття шляхів побудови цих принципів в Україні, то «духовний злет» розкривався за рахунок апеляції до української національної культури, і головним чином – мови і релігії. Так, у передвиборчій програмі партії «Наша Україна» визначалися два фактори духовного піднесення – «українська мова як єдина державна мова, якою має володіти кожен громадянин України, незалежно від місця свого народження», і «єдина Українська Помісна Православна церква, утвердження якої є чинником духовної єдності та гідності народу» [22]. У програмі ВО «Свобода» засадами побудови єдиної Української Держави визначалися: національна ідентичність, соціальна та національна справедливість [23].

Ціннісне підґрунтя відчуття солідарності становили переважно соціальні і соціокультурні цінності: взаємна довіра, повага до кожної людини, взаєморозуміння, партнерство,

взаємодопомога, патріотизм («любов і турбота про Україну»), відповідальність («перед собою, родом, Україною, Богом»), повага («до себе, співгромадян, землі, історії, культури свого народу та інших народів») [24].

Таким чином, політизація ідеї суспільної солідарності у програмах сучасних українських політичних партій мала декілька особливостей: по-перше, солідарність позиціонувалась як ознака суспільства, яка поряд із такими цінностями, як відповідальність, справедливість, свобода, рівність, демократія мала утворювати ціннісний базис для єднання українського суспільства; як принцип гармонізації відносин між політичними суб'єктами (громадяни і влада), соціальними суб'єктами (класами, верствами), що було спрямовано на подолання політичної і соціальної нерівності; як складова ідеології «центризму», яка позиціонувалась як альтернативна класичним ідеологічним течіям матриця сприйняття політичної дійсності. По-друге, імплементація солідарності в ідеологічний дискурс здійснювалася на основі комплексу політичних, соціальних і світоглядних цінностей, маркерів національної і громадянської ідентичностей. По-третє, ідея суспільної солідарності не набула мобілізаційного потенціалу, достатнього для підтримки партій, які були її виразниками, разом з тим вона стала суттєвим змістовним доповненням ідеалу справедливого суспільства всезагального добробуту.

---

1. Перелік політичних партій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.minjust.gov.ua/parties

2. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.) / Керівник проекту – М.С. Кармазіна; довідковий матеріал – М. С. Кармазіна, Т. А. Бевз; упорядники – Т. А. Бевз (координатор проекту), Д. В. Вєдєнєєв, П. П. Гай-Нижник, О. М. Любовець, С. В. Полтавець, О. М. Собачко, В. Д. Яремчук. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 808 с.

3. Передвиборна програма Селянської партії України [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2002. – Партії (блоки) на виборах. – Селянська партія України. – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/WEBPROC0V

4. Передвиборна програма «Блоку Юлії Тимошенко» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – «Блок Юлії Тимошенко». – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/ vnd2006/ w6p001

5. Передвиборна програма Політичної партії «Партія екологічного порятунку «ЕКО+25%» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – Політична партія «Партія екологічного порятунку «ЕКО+25%». – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

6. Передвиборна програма політичної партії «Трудова Україна» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – політична партія «Трудова Україна». – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

7. Передвиборна програма Виборчого блоку політичних партій «Єдність» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2002. – Партії (блоки) на виборах. – Виборчий блок політичних партій «Єдність». – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/WEBPROC0V

8. Передвиборна програма Всеукраїнської партії «Нова сила» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2002. – Партії (блоки) на виборах. Всеукраїнська партія «Нова сила» – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/ WEBPROC0V

9. Передвиборна програма Селянської партії України [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2002. – Партії (блоки) на виборах. – Селянська партія України. – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/WEBPROC0V

10. Передвиборна програма Соціал-демократичної партії України [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2002. – Партії (блоки) на виборах. – Соціал-демократична партія України – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/ vnd2002/WEBPROC0V

11. Передвиборна програма «Народного блоку Литвина» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – «Народний блок Литвина» – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/ pls/vnd2006/w6p001

12. Передвиборна програма виборчого блоку політичних партій «Блок Юлії Тимошенко» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – «Блок Юлії Тимошенко» – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

13. Передвиборна програма Української Консервативної партії [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – Українська Консервативна партія. – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

14. Передвиборна програма Ліберальної партії України [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – Ліберальна партія України – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

15. Передвиборна програма «Блоку Лазаренка» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – «Блок Лазаренка» – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

16. Передвиборна програма Соціально-екологічної партії «Союз. Чорнобиль. Україна» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – Соціально-екологічна партія «Союз. Чорнобиль. Україна» – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

17. Передвиборна програма Ліберальної партії України [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – Ліберальна партія України – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

18. Передвиборна програма Блоку «НАША УКРАЇНА – НАРОДНА САМООБОРОНА» [Електронний ресурс] / Позачергові вибори до Верховної Ради 2007. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – Блок «НАША УКРАЇНА – НАРОДНА САМООБОРОНА» – Облікова картка партії. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001

19. Передвиборна програма «Блоку Юлії Тимошенко» [Електронний ресурс] / Позачергові вибори до Верховної Ради 2007. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – «Блок Юлії Тимошенко» – Облікова картка партії. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001

20. Передвиборна програма Партії регіонів [Електронний ресурс] / Позачергові вибори до Верховної Ради України 2007. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – Партія регіонів – Облікова картка партії. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001

21. Передвиборна програма Партії Наталії Королевської «Україна – Вперед!» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради України 2012 – Партії/фракції у виборчому процесі. – Партія Наталії Королевської «Україна – Вперед!». – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=93

22. Передвиборна програма політичної партії «Наша Україна» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради України 2012 – Партії/фракції у виборчому процесі. – Політична партія «Наша Україна». – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=109

23. Передвиборна програма політичної партії Всеукраїнське об'єднання «Свобода» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради України 2012 – Партії/фракції у виборчому процесі. – Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода». – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01= 900&pf7171=71

24. Передвиборна програма ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «УКРАЇНА МАЙБУТНЬОГО» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради України 2012 – Партії/фракції у виборчому процесі. – ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УКРАЇНА МАЙБУТНЬОГО». – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=106